

УДК 316.362.1-055.62

Рогаль Н. І.,

кандидат психологічних наук,
асистент кафедри соціальної психології,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
E-mail: RohalNina@gmail.com; RogalNina@ukr.net

Романова Ю. В.,

кандидат психологічних наук,
асистент кафедри соціальної психології,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка
E-mail: jurom@ukr.net

ДИТЯЧО-БАТЬКІВСЬКІ СТОСУНКИ ТА САНКЦІЇ У ВИХОВАННІ ДІВЧАТ-ПІДЛІТКІВ: ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОЗВ'ЯЗКУ

У статті представлено теоретичний аналіз проблеми сімейного виховання. Висвітлено такі його аспекти, як дитячо-батьківські стосунки та батьківські санкції. Наведено результати емпіричного дослідження зв'язку дитячо-батьківських стосунків та системи санкцій (покарання та заохочення), які використовують батьки у процесі виховання дівчат-підлітків.

Ключові слова: сімейне виховання, дівчата-підлітки, дитячо-батьківські стосунки, батьківське ставлення.

This article is devoted to the theoretical analysis of the style of family education. The main aspects such as child-parent relationships and parenting sanctions are analysed. There have been presented and suggested the results of empirical studies of connection between child-parent relationships and system of sanctions (punishment and encouragement), which are being used during in the process of teenage girls education.

Key words: family education, teenage girls, child-parent relationships, parental attitude.

Постановка проблеми. Стимулювання, покращення та гармонізація сімейних стосунків, зміцнення інституту сім'ї в Україні вимагає достовір-

них знань щодо стилів сімейного виховання, типів батьківського ставлення до дітей, позицій та ролей, які виконує кожен член сім'ї, видів покарання і заохочення, яким віддають перевагу батьки при вихованні дітей та зв'язку між ними. Ці знання в подальшому можуть сприяти змінам, як у практиці консультативної діяльності, через підвищення психолого-педагогічної грамотності батьків, усвідомлення власних проблем та пошуку шляхів їх вирішення, так і у теоретичних аспектах цієї проблеми.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблеми, що стосуються сім'ї та сімейного виховання знаходяться в центрі уваги багатьох українських та зарубіжних науковців, зокрема, цією проблематикою активно займалися: Р. Дрейкурс, К. О. Савіна, І. А. Сальнікова, Л. Д. Столяренко, А. С. Співаковська, О. О. Смірнова, П. Ф. Лесгафт, А. С. Макаренко, Р. В. Овчарова, М. С. Корольчук, В. В. Колотиліна та ін.

Проблема взаємодії батьків та дітей гостро постає протягом всього періоду онтогенезу дитини. Низка дослідників вказують на важливу роль характеру взаємодії дитини та дорослих, які виконують виховну функцію у сім'ї (Л. Е. Берк, І. В. Дубровіна, А. Б. Коваленко, В. В. Колотиліна, І. М. Леонова, Н. І. Рогаль, В. Сатір, З. Фрейд, В. М. Целуйко, О. А. Чепракова, Т. Л. Шишова, Л. Ю. Шнейдер та ін.).

Пильна увага науковців до даної тематики є переконливим свідченням зацікавленості проблемою інституту сім'ї, як в Україні, так і за її межами, що зумовлена низкою чинників: зниженням загального рівня задоволеності сімейним життям та системою взаємостосунків у ній, низькою психолого-педагогічною грамотністю батьків, надмірною зайнятістю професійною діяльністю і, відповідно, відсутністю достатньої кількості часу для виховання дітей та взаємодії в межах сім'ї тощо.

Мета статті полягає в теоретичному аналізі проблеми сімейного виховання та узагальненні результатів емпіричного дослідження зв'язку дитячо-батьківських стосунків та системи батьківських санкцій у вихованні дівчат підліткового віку.

Виклад основного матеріалу і результатів дослідження. Проведений теоретичний аналіз дозволяє виокремити на теренах зарубіжної та вітчизняної психології низку типологізацій сімейного виховання, різних підходів до визначення батьківського ставлення, дитячо-батьківських стосунків, їх параметрів, видів покарання і заохочення тощо.

Дослідники, що вивчали процес виховання, підкреслювали його надзвичайну складність, потребу в активізації постійної уваги батьків, значну тривалість у часі від самого народження дитини, адже від правильності виховання дітей залежить подальший розвиток суспільства.

Ще у «дитинстві людства» давньогрецькі філософи наголошували на необхідності виховання представників усіх верств населення:

землеробів – ремісників, що народилися з домішками заліза; воїнів – стражів та філософів – правителів, що народилися з домішками золота та срібла. Зокрема, Аристотель вважав, що людина народжується із зародками здібностей, які піддаються розвитку лише під час виховання. При цьому виховання повинно охоплювати усі сфери: фізичну, моральну і розумову [1, с. 80].

Згідно з моделлю Л. Д. Столяренко, процес виховання має цілеспрямований характер та сфокусований на розвитку особистості, що здійснюється шляхом формування світогляду та відповідної поведінки, у якій відображаються ставлення до явищ та предметів навколишнього світу, а також віддзеркалюються стосунки з іншими людьми [9, с. 349].

Процес виховання, який спрямований на формування життєвих принципів, норм поведінки, установок та орієнтацій, що в подальшому будуть супроводжувати індивіда впродовж усього життя, відбувається шляхом цілеспрямованого впливу, який здійснюється протягом усього періоду дитинства через інститути сім'ї та школи [4, с. 28].

Класики педагогічної науки П. Ф. Лесгафт та А. С. Макаренко наголошували на важливості сімейного виховання для подальшого становлення і розвитку дитини як особистості. Адже саме в сім'ї дитина знайомиться з навколишнім світом, першими соціальними нормами та репертуаром форм взаємодії з оточуючими, засвоюючи, а згодом використовуючи їх свідомо чи навіть несвідомо у подальшому власному житті [5; 6].

Умови проживання конкретної сім'ї, зусилля, які докладають батьки та найближчі родичі для створення та побудови сімейних стосунків, і визначають особливості сімейного виховання, його правила, завдання та принципи.

С. І. Самигін та Л. Д. Столяренко вважають, що сімейне виховання має будуватися на основі принципів гуманності, милосердя, рівноправ'я стосовно дитини, відкритості та послідовності у стосунках. Також важливе значення мають сімейні правила та норми, яких повинні дотримуватися члени сім'ї, причому не тільки дитина, а й батьки (звичайно, ця вимога не стосується всіх без виключення сімейних правил). Процес виховання має будуватися на основі заборони використовувати фізичні покарання та насильство, брати чужі речі, читати чужі листи і щоденники тощо [10, с. 504–505].

Як підкреслював В. О. Сухомлинський, батьки повинні зважати на бажання дитини та прислухатися до неї, адже всі члени сім'ї мають бути рівні у своїх правах та обов'язках. А відтак, діти також мають право на власну позицію та можуть не лише виконувати волю батьків, а й самі здійснювати вплив на їхню поведінку та загальний клімат у родині [11].

Важливою та значущою для сімейних взаємин є дисципліна, підтримання якої можливе через дотримання та виконання розпоряджень, що висувуються до дітей і виконання яких є обов'язковим. У такому випадку розпорядження батьків повинні задовольняти їхні певні вимоги [6, с. 120].

У своїх працях Ю. Б. Гіппенрейтер, О. О. Карабанова, А. С. Макаренко наголошують на важливості дотримання певних правил для ефективності прийняття і виконання дитиною вимог і заборон: стримане їх обговорення з дитиною (без злості, крику та ін.); зрозумілість та чіткість (відсутність «подвійних стандартів»); завчасне обговорення (перед порушенням правил); посиленість виконання для дитини; відсутність суперечливості із здоровим глуздом; узгодженість обома батьками тощо [2; 3; 6].

На нашу думку, вимоги та заборони є вкрай важливим аспектом будь-якого виховання (сімейного, шкільного, педагогічного). Їх використання дає змогу конкретизувати очікування батьків та поведінку дитини, яку вони хочуть бачити, яка є для них бажаною, та окреслити ті патерни поведінки і вчинки, які дитина не повинна використовувати, які є небажаними та неприпустимими на думку її батьків.

Особливості дитячо-батьківських стосунків та ставлення батьків до заохочень та покарань вивчалися нами у емпіричному дослідженні, проведеному на базі навчально-виховних комплексів та загальноосвітніх шкіл м. Ромни та Роменського району Сумської області. Воно складалося з двох частин: опитування дівчат підліткового віку та їхніх батьків. Загалом, було опитано 100 дівчат віком від 12 до 15 років (учні 6-9 класів) та 175 осіб батьків (матерів та батьків).

У процесі дослідження використовувалися методика І. М. Марковської «Взаємодія батько-дитина» (варіанти для підлітків та батьків) та анкета вивчення ставлення батьків до різних видів покарання і заохочення (автори А. Б. Коваленко, Н. І. Рогаль). Методика І. М. Марковської «Взаємодія батько-дитина» спрямована на вивчення таких параметрів, як вимогливість, суворість, контроль, емоційна близькість, прийняття, співпраця, згода, послідовність у вихованні, авторитетність батька (матері), задоволеність стосунками з батьком (матір'ю) [7, с. 37–42]. Анкета ставлення батьків до різних видів покарання та заохочення містить у своїй структурі твердження, що стосуються дослідження ставлення батьків до використання фізичних покарань, вербальних покарань у грубій формі, обмеження активності дитини, позбавлення благ і привілеїв (перегляд телевізора, наявність кишенькових грошей, комп'ютерні ігри тощо), примусу до роботи (непослух карається додатковими роботами, такими, як миття посуду, прибиран-

ня кімнати, допомога членам сім'ї тощо), використання похвали та заохочення, вибачення дітям їхніх проступків, справедливість покарання [8, с. 73, 212–213].

В результаті аналізу проведеного емпіричного дослідження було виявлено, що між показниками опитувальника «Взаємодія батько–дитина» І. М. Марковської та деякими видами покарання простежується чіткий взаємозв'язок. Винятком є обмеження активності, похвала та заохочення – з ними значущих зв'язків не виявлено. Розглянемо докладніше особливості цих зв'язків за оцінками обох батьків дівчат-підлітків (див. табл. 1).

Таблиця 1

Особливості батьківського ставлення при наявності чи відсутності покарань у сім'ях дівчат-підлітків за оцінкою батьків (у балах)

Види покарання Батьківське ставлення		Вербальні покарання		Фізичні покарання	
		Наявні	Відсутні	Наявні	Відсутні
Вимогливість	Мати	46,77	29,62**	53,76	38,81**
	Батько	31,89	19,83**	33,74	26,99
Суворість	Мати	45,40	30,34**	57,17	37,25**
	Батько	33,61	19,08**	43,68	22,76**
Контроль	Мати	31,31	37,68	40,87	44,70
	Батько	17,25	26,23*	28,38	29,26
Емоційна близькість	Мати	29,94	38,40	37,06	46,45
	Батько	15,61	26,95**	22,85	31,61
Прийняття	Мати	26,13	40,39**	33,56	48,05*
	Батько	14,50	27,44**	23,12	31,50
Співпраця	Мати	28,33	39,24*	33,44	48,10*
	Батько	20,57	24,78	25,41	30,53
Послідовність	Мати	25,73	40,60**	38,37	45,85
	Батько	18,36	25,75	22,59	31,73
Авторитетність	Мати	32,73	36,95	35,31	47,25*
	Батько	20,14	24,97	23,03	31,54
Задоволеність стосунками	Мати	23,94	41,53**	24,63	52,14**
	Батько	15,54	26,98**	15,97	34,54**

Примітка: * – значущість на рівні $p \leq 0,05$; ** – значущість на рівні $p \leq 0,01$

Виявлено значущі зв'язки між наявністю фізичних і вербальних покарань та батьківським ставленням. Якщо дівчата підліткового віку зазнають фізичних покарань у сім'ї, то їхні матері вище оцінюють свою вимогливість ($p=0,009$) та суворість ($p<0,001$); при цьому оцінюють як низький свій рівень прийняття ($p=0,012$), рівень співпраці ($p=0,011$), власний авторитет ($p=0,039$) та задоволеність стосунками з донькою ($p<0,001$).

Батьки, які позитивно ставляться до фізичних покарань, оцінюють себе як більш суворих та мають низьку задоволеність стосунками із донькою.

Обоє батьків, які використовують вербальні покарання, вважають себе більш вимогливими та суворими, а також мають нижчий рівень прийняття дитини порівняно із матерями та батьками, які негативно ставляться до вербальних покарань. Батьки оцінюють свої стосунки з донькою як такі, що мають низький рівень прийняття та задоволеності стосунками ($p<0,001$).

Позитивне ставлення до вербальних покарань у матерів корелює із їхнім низьким рівнем співпраці з донькою та послідовністю у виховних засобах, методах і прийомах. Обоє батьків у таких сім'ях оцінюють рівень контролю за поведінкою доньки як високий та емоційно віддалені від неї.

Примус до роботи та позбавлення благ і привілеїв як методи покарання, не впливають на особливості стосунків матері та доньки. Проте батько у випадку використання цих видів покарання оцінює себе більш суворими та таким, що демонструє нижчий рівень співпраці і послідовності ($p\leq 0,05$).

Застосування фізичних і вербальних покарань, а також покарання примусовими (додатковими) роботами сприяє побудові негармонійних стосунків між дівчатами підліткового віку та обома їхніми батьками, що виражається у низьких значеннях показників авторитетності і прийняття, порушенні стосунків через відсутність співпраці між батьками та донькою, емоційним дистанціюванням у стосунках та низьким ступенем задоволеності ними.

Отже, як у матерів, так і у батьків використання фізичного покарання та вербальних покарань вказує на майже однакові проблеми у стосунках із донькою. Винятком є лише оцінка емоційної близькості матері до доньки у випадку застосування вербального покарання. Матері, що використовують даний вид покарання, не відчують емоційної дистанції до дитини, на відміну від батьків.

Важливим моментом у дитячо-батьківських стосунках є оцінка та бачення самими підлітками своїх взаємостосунків з батьками. Під час

порівняння особливостей материнського та батьківського ставлення (за оцінкою дівчат) залежно від наявності чи відсутності фізичних та вербальних покарань нами було також виявлено деякі значущі зв'язки.

Дівчата, які зазнають фізичних покарань у сім'ї, вище оцінюють суворість батька ($U=259,5$; $p<0,001$), але нижче – емоційну близькість до нього ($U=423$; $p=0,022$), прийняття ($U=37$; $p=0,004$), співпрацю ($U=340$; $p=0,001$), рівень згоди із батьком ($U=356,5$; $p=0,002$), його авторитет ($U=387,5$; $p=0,007$); менше задоволені стосунками з ним ($U=324,5$; $p=0,01$).

Дівчата-підлітки, які зазнають фізичних покарань у сім'ї, вище оцінюють суворість матері ($U=374$; $p<0,001$), проте менше – прийняття з її боку ($U=514$; $p=0,002$), прагнення співпрацювати ($U=570$; $p=0,011$), авторитетність матері ($U=538,5$; $p=0,005$) та задоволеність стосунками із нею ($U=532,5$; $p=0,004$).

У сім'ях, де обоє батьків позитивно ставляться до застосування вербальних покарань, діти вище оцінюють вимогливість матері ($U=317,5$; $p=0,003$) та її суворість ($U=327$; $p=0,005$), проте нижче – свою емоційну близькість до неї ($U=299,5$; $p=0,002$), прийняття ($U=212,5$; $p\leq 0,001$), співпрацю із матір'ю ($U=352,5$; $p=0,013$), її послідовність ($U=283,5$; $p\leq 0,001$), авторитет ($U=310$; $p=0,003$) та задоволеність стосунками ($U=333$; $p=0,006$).

Позитивне ставлення обох батьків до вербальних покарань пов'язане із такими ж характеристиками взаємодії «батько–донька», як і у випадку «мати–донька». Дівчата-підлітки також оцінюють своїх батьків як вимогливих ($U=255$; $p=0,022$), строгих ($U=237,5$; $p=0,010$), з низькою емоційною близькістю ($U=183$; $p\leq 0,001$), низьким прийняттям ($U=160$; $p\leq 0,001$), співпрацею ($U=227,5$; $p\leq 0,001$), відсутністю послідовності ($U=248,5$; $p=0,017$), низькою авторитетністю батька ($U=233,5$; $p=0,009$) та низькою задоволеністю стосунками із ним ($U=179,5$; $p\leq 0,001$).

Використання батьками покарання у вигляді позбавлення благ і привілеїв формує їхнє бачення дівчатами-підлітками як вимогливих ($U=674$; $p=0,043$), строгих ($U=605,5$; $p=0,009$), емоційно дистанційованих ($p\leq 0,001$), знижує задоволеність стосунками із матір'ю ($U=669$; $p=0,039$) та обумовлює низький рівень прийняття з боку батька ($U=451,5$; $p=0,030$).

Використання покарання у вигляді обмеження активності пов'язане із високим рівнем строгості обох батьків ($p=0,01$), високими значеннями показників авторитетності батька ($U=287$; $p=0,013$) та задоволеності стосунками із ним ($U=310,5$; $p=0,030$).

Висновки. Проведене дослідження показало наявність зв'язку між певними видами дитячо-батьківських стосунків та видами покарання і заохочення у сімейному вихованні дітей підліткового віку.

Спостерігається певна відмінність в оцінці стосунків у системах «мати–донька та «батько–донька» власне самою донькою та її батьками у випадках наявності або відсутності фізичних покарань, вербальних покарань та покарань у вигляді позбавленням благ і привілеїв.

Перспективи подальших досліджень полягають в обґрунтуванні та виробленні практичних соціально-психологічних засобів покращення взаємостосунків між дівчатами підліткового віку та їхніми батьками.

Список використаних джерел

1. Арістотель. Політика / Арістотель ; [пер. з давньогр. авт. передм. О. Кислюк]. – К. : Основи, 2000. – 239 с.
2. Гиппенрейтер Ю. Б. Общаться с ребенком. Как? / Ю. Б. Гиппенрейтер. – М. : «ЧеРо», «Сфера», 2001. – 240 с.
3. Карабанова О. А. Психология семейных отношений : учеб. пособ. / О. А. Карабанова. – М. : Владос-Пресс, 2004. – 320 с.
4. Коваленко А. Б. Психологічні умови гармонізації стосунків підлітків з батьками / А. Б. Коваленко, Н. І. Рогаль // Український психологічний журнал. – 2016. – № 2. – С. 52–61.
5. Крайніков Е. В. Психология развития : словарь-довідник / Е. В. Крайніков. – К. : Арістен, 2004. – 267 с.
6. Лесгафт П. Ф. Семейное воспитание ребенка и его значение / П. Ф. Лесгафт. – М. : Педагогика, 1991. – 176 с.
7. Макаренко А. С. О воспитании / А. С. Макаренко. – М. : Политиздат, 1988. – 256 с.
8. Марковская И. М. Тренинг взаимодействия родителей с детьми / И. М. Марковская. – СПб. : Речь, 2005. – 150 с.
9. Рогаль Н. І. Батьківське ставлення як чинник конфліктної поведінки дівчат-підлітків : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05 «Соціальна психологія; психологія соціальної роботи» / Рогаль Ніна Іванівна. – Київ, 2015. – 245 с.
10. Столяренко Л. Д. Педагогическая психология / Л. Д. Столяренко. – [2-е изд.]. – Ростов на Дону : Феникс, 2003. – 544 с.
11. Столяренко Л. Д. 100 экзаменационных ответов по психологии: экзаменационный экспресс-справочник / Л. Д. Столяренко, С. И. Самыгин. – Ростов на Дону : «МарТ», 2001. – 524 с.
12. Сухомлинский В. А. Родительская педагогика / В. А. Сухомлинский. – Новосибирск : Западно-Сибирское книжное изд-во, 1985. – 221 с.

Reference transliterated

1. Aristotel'. Polityka / Aristotel' ; [per. z davn'ogr. avt. peredm. O. Kysljuk]. – K. : Osnovy, 2000. – 239 s.
2. Gippenrejtter Ju. B. Obshhat'sja s rebenkom. Kak? / Ju. B. Gippenrejtter. – M. : «CheRo», «Sfera», 2001. – 240 s.

3. Karabanova O. A. Psihologija semejnyh otnoshenij : ucheb. posob. / O. A. Karabanova. – M. : Vldos-Press, 2004. – 320 s.
4. Kovalenko A. B. Psihologichni umovy garmonizacii' stosunkiv pidlitkiv z bat'kamy / A. B. Kovalenko, N. I. Rogal' // Ukraïns'kyj psihologichnyj zhurnal. – 2016. – № 2. – S. 52–61.
5. Krajnikov E. V. Psihologija rozvytku : slovnyk-dovidnyk / E. V. Krajnikov. – K. : Aristen, 2004. – 267 s.
6. Lesgaft P. F. Semejnoe vospitanie rebenka i ego znachenie / P. F. Lesgaft. – M. : Pedagogika, 1991. – 176 s.
7. Makarenko A. S. O vospitanii / A. S. Makarenko. – M. : Politizdat, 1988. – 256 s.
8. Markovskaja I. M. Trening vzaimodejstvija roditel'ej s det'mi / I. M. Markovskaja. – SPb. : Rech', 2005. – 150 s.
9. Rogal' N. I. Bat'kivs'ke stavlennja jak chynnyk konfliktnoi' povedinky divchat-pidlitkiv : dys. ... kand. psihol. nauk : 19.00.05 «Social'na psihologija; psihologija social'noi' roboty» / Rogal' Nina Ivanivna. – Kyï'v, 2015. – 245 s.
10. Stoljarenko L. D. Pedagogicheskaja psihologija / L. D. Stoljarenko. – [2-e izd.]. – Rostov na Donu : Feniks, 2003. – 544 s.
11. Stoljarenko L. D. 100 jekzamenacionnyh otvetov po psihologii: jekzamenacionnyj jekspress-spravochnik / L. D. Stoljarenko, S. I. Samygin. – Rostov na Donu : «MarT», 2001. – 524 s.
12. Suhomlinskij V. A. Roditel'skaja pedagogika / V. A. Suhomlinskij. – Novosibirsk : Zapadno-Sibirskoe knizhnoe izd-vo, 1985. – 221 s.

Abstract

Rohal N. I.,

PhD (Candidate of Psychological Sciences)

Romanova Iu. V.,

PhD (Candidate of Psychological Sciences)

CHILD-PARENT RELATIONSHIPS AND SANCTIONS IN THE PROCESS OF TEENAGE GIRLS EDUCATION

The article is devoted to the theoretical analysis of the issue of family education. It has allowed to distinguish a number of typologies and scientific approaches in foreign and domestic psychology to defining parental attitude, child-parent relationship, its parameters, types of punishment and encouragement.

According to the authors of the article, the use of sanctions is a very important aspect of any upbringing process (family, school or pedagogical). They make it possible to specify parents' expectations in terms of a child's behavior as well as to outline the behavioral patterns which are undesirable and inappropriate in the parents' opinion.

The results of the empirical research (conducted on the basis of secondary school educational institutions of Ukraine) of the connection between child-parents' relations and the system of sanctions (punishment and encouragement) used by parents in the process of raising teenage girls are presented.

There has been established the interdependence between certain types of child-parents' relations and punishment-encouragement patterns in the family education of adolescent children. It has been proved that the use of physical and verbal punishment, as well as punishment by applying coercive work instigates the construction of non-harmonious relations between adolescent girls and both of their parents, which altogether results in low level authority and acceptance indicators, the break of relations (due to the lack of cooperation between parents and daughters), emotional alienation, and low degree satisfaction provided by such relations.

The distinction is traced in assessing the relations by daughters and their parents in the "mother-daughter", "father-daughter" systems in cases of presence or absence of corporal punishment, verbal reprimands and punishments in the form of benefits and privilege deprivation.

The ways and perspectives of further research were outlined.
